

**BARQAROR BIRIKMALARDA RAQAMLAR RAMZIYLIGI: TARIXIY ILDIZLAR
VA ZAMONAVIY TALQIN****Begmatova Roziyaxon Otabek qizi***Qo'qon universiteti Andijon filiali**Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi, 1-bosqich 25_02-guruh talabasi***Ilmiy rahbar: Abdirayimov Anvarjon Oribjon o'g'li***Qo'qon universiteti Andijon filiali**Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrası**katta o'qituvchisi, (PhD)*

Annotatsiya: Mazkur maqolada barqaror birikmalar tarkibida uchraydigan raqamlarning ramziy mazmuni tarixiy, madaniy va lingvokognitiv nuqtayi nazardan atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqam ramziyligining ildizlari qadimgi Sharq va turkiy mifologiya, diniy manbalar hamda etnografik kuzatuvlar bilan bog'liq holda yoritiladi. Uch, yetti, to'qqiz va qirq kabi raqamlarning turli davrlarda kasb etgan semantik yuklamasi yozma va og'zaki manbalar asosida ochib beriladi. Zamonaviy o'zbek tilida faol ishlatilayotgan raqamli iboralar badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari va jonli nutq materiallari asosida o'rganiladi. Tadqiqot natijalari raqamlarning barqaror birikmalarda miqdoriy emas, balki baholovchi, kuchaytiruvchi va konseptual ma'no ifodalashini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: barqaror birikmalar, raqam ramziyligi, frazeologiya, tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, turkiy mifologiya, til va tafakkur

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the symbolic meanings of numbers occurring in fixed expressions from historical, cultural, and linguo-cognitive perspectives. The study explores the roots of numerical symbolism in connection with ancient Eastern and Turkic mythology, religious sources, and ethnographic observations. The semantic load acquired by such numbers as three, seven, nine, and forty in different historical periods is revealed on the basis of written and oral sources. Numerical expressions actively used in modern Uzbek are examined through examples drawn from literary texts, mass media, and spoken discourse. The research findings confirm that numbers in fixed expressions convey not quantitative meaning, but rather evaluative, intensifying, and conceptual meanings.

Keywords: fixed expressions, numerical symbolism, phraseology, historical linguistics, comparative linguistics, Turkic mythology, language and thought.

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируется символическое значение чисел, встречающихся в составе устойчивых словосочетаний, с исторической, культурной и лингвокогнитивной точек зрения. В исследовании раскрываются истоки числовой символики в связи с древневосточной и тюркской мифологией, религиозными источниками, а также этнографическими наблюдениями. Семантическая нагрузка таких чисел, как три, семь, девять и сорок, приобретённая ими в различные исторические периоды, рассматривается на основе письменных и устных источников. Числовые выражения, активно употребляющиеся в современном узбекском языке, изучаются на материале художественных текстов, средств массовой информации и живой речи. Результаты исследования подтверждают, что числа в составе устойчивых словосочетаний выражают не количественное, а оценочное, усилительное и концептуальное значение.

Ключевые слова: устойчивые словосочетания, числовая символика, фразеология, историческое языкознание, сравнительное языкознание, тюркская мифология, язык и мышление.

Kirish. Inson tafakkuri shakllanish jarayonida raqamlar faqat sanash yoki o'lchash vositasi bo'lib qolmagan, balki borliqni anglash, uni tartibga solish va ma'nolashning muhim usullaridan biriga aylangan. Qadimgi jamiyatlarda raqamlar orqali vaqt, makon, muqaddaslik, sinov va mukammallik tushunchalari ifodalangan. Shu bois raqamlar til birliklari tarkibiga singib, asrlar davomida barqaror birikmalar shaklida yashab kelmoqda.

Til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq hodisa bo'lib, raqamlar aynan shu bog'liqlikning eng yorqin ko'rinishlaridan biridir. Har bir xalqning tarixiy xotirasi, mifologik qarashlari va milliy dunyoqarashi raqamlar orqali kodlangan holda til tizimida mustahkamlangan. O'zbek tilidagi yetti o'lchab bir kes, qirq kun, ming bir tashvish, uch avlod kabi birikmalar xalq tafakkurining tarixiy qatlamlarini aks ettiradi.

Mazkur maqolada quyidagi savollarga javob izlanadi: raqamlar qachon va qanday qilib ramziy ma'no kasb eta boshlagan? Nega aynan ayrim raqamlar barqaror birikmalarda faol qo'llanadi? Tarixiy ramziy ma'nolar bugungi til ongida qanday talqin qilinmoqda? Ushbu savollarga javob berish orqali raqam ramziyligining til va tafakkurdagi o'rni kengroq yoritiladi.

Asosiy qism. Qadimgi davrlarda raqamlarning ramziy ma'nosi va inson tafakkuridagi o'rni. Bu bobda raqamlarning dastlabki ramziy talqinlari va ularning inson tafakkuriga ta'siri savollar asosida yoritiladi: qadimgi inson raqamlarni qanday anglagan, ular orqali nimani ifodalagan va bu tasavvurlar qanday shakllangan?

Qadimgi mifologik tafakkurda raqamlar borliqni tushuntirishning asosiy vositasi bo'lgan. Inson tabiat hodisalarini kuzatar ekan, ularni raqamlar orqali umumlashtirgan. Masalan, uch raqami olamning uch qavati haqidagi tasavvur bilan bog'langan bo'lsa, yetti raqami vaqt va makonning mukammalligini ifodalagan. Qirq raqami esa o'tish, sinov va poklanish jarayonlari bilan aloqador bo'lgan.

Diniy va kosmogonik qarashlarda ham raqamlar alohida ramziy mazmun kasb etgan. Islomiy manbalarda yetti osmon, qirq kun, ming savob kabi ifodalar ilohiy tartib va mukammallikni anglatadi. Bu hol raqamlarning faqat miqdorni emas, balki sifat va holatni ifodalashga xizmat qilganini ko'rsatadi.

Shu tariqa raqamlar inson tafakkurida olamni anglash modeli sifatida shakllangan. Ular yordamida vaqt belgilangan, marosimlar tartibga solingan va ijtimoiy munosabatlar izohlangan. Natijada bu ramziy tasavvurlar til birliklari orqali mustahkamlanib, barqaror birikmalar ko'rinishida bugungi kungacha yetib kelgan.

Raqamlar – sonlar ifodalanadigan shartli belgilar. Qadimda sonlar so'zlar orqali ifodalangan. Xalqlarning ijtimoiy-xo'jalik hayoti rivojlanishi bilan mukammalroq belgilarga va hisoblash tizimlariga ehtiyoj tug'ildi.

Hozirgi raqamlarning timsollari (nol bilan birga) Hindistonda V asrga yaqin yuzaga kelgan. Bungacha Hindistonda "kharoshthi" raqamlari va u bilan deyarli bir vaqtda "brahmi" raqamlari bo'lgan. Brahmi raqamlaridan hind gvalior raqamlari kelib chiqdi. Gvalior raqamlar esa arab raqamlariga asos bo'lgan. Arab raqamlari sharqiy va g'arbiy (g'ubor) raqamlaridan iborat. Sharqiy arab raqamlari Misr va undan Sharqdagi arab mamlakatlari, Eron hamda Afg'onistonda, g'arbiy arab raqamlari (gubor) esa Misrdan g'arbdagi mamlakatlarida qo'llanadi. Yevropada IX asrdan boshlab g'ubor raqamlari tarqaldi va tezda ommalashdi. Sharq mamlakatlarida esa g'ubor raqamlari XIX asrgacha ham keng tarqalmadi.

Turkiy mifologiyada raqamlar ijtimoiy va kosmik tartibni ifodalovchi ramz sifatida qaralgan. Uch raqami muvozanat va birlik timsoli bo'lsa, yetti muqaddaslik va to'liqlik belgisi hisoblangan. To'qqiz raqami urug'-qabila tuzilmasi bilan bog'langan bo'lib, qadimgi

bitiklarda to‘qqiz o‘g‘uz shaklida uchraydi. Qirq esa kuch, jamoaviylik va sinov ramzi sifatida talqin qilingan.

Doston, afsona va rivoyatlarda raqamlar badiiy ifodani kuchaytiruvchi vosita bo‘lib xizmat qilgan. "Alpomish" dostonidagi qirq yigit, yetti yil, uch sinov kabi birikmalar voqeaning ulug‘vorligi va murakkabligini ifodalaydi. Bu yerda raqamlar real miqdorni emas, balki ramziy mazmunni anglatadi.

Maqol, matal va topishmoqlarda raqamlar xalq tajribasini umumlashtiruvchi unsur sifatida qo‘llanadi. Yetti o‘lchab bir kes, bir yigit ming yigitga teng kabi birliklar og‘zaki nutqda mustahkamlanib, keyinchalik yozma tilga ko‘chgan. Shu jarayon raqamli obrazlarning barqarorlashuviga zamin yaratgan.

Avvalo, til vorisiyligi va madaniy an‘analarning uzluksizligi bu jarayonning asosiy omilidir. Marosimlar, urf-odatlar va og‘zaki ijod raqamli ramzlarning avloddan avlodga o‘tishiga xizmat qilgan. Qirq kunlik, yetti pusht, uch avlod kabi tushunchalar buning yaqqol dalilidir.

Barqaror birikmalar tarkibida raqamlar tarixiy semantik mazmunni saqlagan holda yangi nutqiy vazifalarni ham bajaradi. Yetti uxlab tushiga kirmaslik iborasida yetti raqami imkonsizlik darajasini bildirsa, qirq yillik do‘st birikmasida u uzoq davomiylik ramzidir. Bu hol raqamlarning miqdoriy emas, sifat belgisi sifatida ishlatilishini ko‘rsatadi.

Milliy tafakkurda raqamli obrazlar obrazli fikrlashni ta‘minlaydi. Zamonaviy nutqda bir dunyo tashvish, ming bir savol kabi iboralar faol qo‘llanib, tarixiy ramziy ma‘nolarning hozirgi kommunikativ ehtiyojlarga moslashganini ko‘rsatadi.

Qadimgi yozma manbalarda raqamli birikmalar xalq tafakkurining muhim ko‘rsatkichidir. "Devonu lug‘otit turk" va "Qutadg‘u bilig" asarlarida raqamlar axloqiy, falsafiy va ijtimoiy tushunchalarni ifodalashda faol ishlatilgan. Bu manbalarda raqamlar ko‘pincha umumlashtiruvchi va ramziy vazifani bajargan.

Tarixiy va hozirgi talqinlar qiyosi shuni ko‘rsatadiki, qadimda muqaddaslikni ifodalagan raqamlar bugungi kunda ko‘proq mubolag‘a va baholovchi ma‘no kasb etgan. Bu hol raqam ramziyligining moslashuvchan va tirik hodisa ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamlar barqaror birikmalar shakllanishida muhim semantik, madaniy va kognitiv omil hisoblanadi. Raqamlar orqali inson tafakkurida borliqni tartibga solish, vaqt va makonni anglash hamda hodisalarga baho berish jarayoni til birliklarida mustahkamlangan. Ayniqsa, uch, yetti, to‘qqiz va qirq kabi raqamlar tarixiy-mifologik, diniy va ijtimoiy qarashlar bilan uzviy bog‘liq holda barqaror birikmalarda ramziy ma‘no kasb etgan.

Tarixiy va zamonaviy til materiallari qiyosi shuni ko‘rsatadiki, qadimda muqaddaslik va kosmik tartibni ifodalagan raqamlar bugungi o‘zbek tilida ko‘proq baholovchi, kuchaytiruvchi va ekspressiv vazifani bajaradi. Bu hol raqam ramziyligining til taraqqiyoti jarayonida o‘zgarib, yangi kommunikativ ehtiyojlarga moslashganini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. — Toshkent: Fan, 1960. — I jild, 85–87-betlar.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. — Toshkent: Fan, 1971. — 56–58-betlar.
3. Bartold V.V. Turkiy xalqlar tarixi bo‘yicha tadqiqotlar. — Toshkent: Fan, 1968. — 44–47-betlar.
4. Sodiqov Q. O‘zbek tilining frazeologik tizimi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1990. — 61–64-betlar.

5. Rahmonov N. O'zbek tili frazeologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2005. — 78–82-betlar.
6. Karimov B. Turkiy mifologiya va til. — Toshkent: Akademnashr, 2010. — 91–95-betlar.
7. Abdirayimov A.O. O'zbek tilidagi sonlarning lingvokulturologik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – T., 2025. – 132 b.